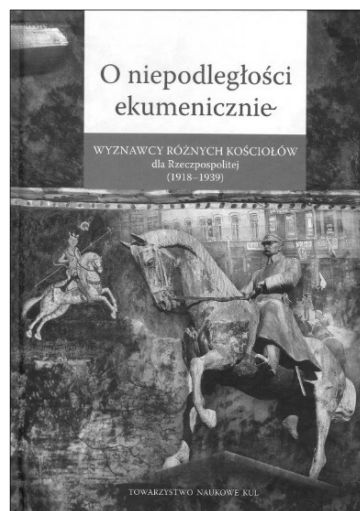

**O niepodległości ekumenicznie.
Wyznawcy różnych Kościołów dla
Rzeczypospolitej (1918-1939),
red. nauk. Sabina Bober, Sławomir Jacek
Żurek,**

Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2018, 260 s.

2018 rok upłynął pod znakiem setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Po jubileuszowych obchodach pozostały licznie opublikowane wydawnictwa dotyczące tematyki odradzania się państwa polskiego, odbudowy jego państwowości, scalania ziem, które pozostawały przez długi czas pod władzą zaborców. W kręgu rocznicowych podsumowań sytuuje się prezentowana publikacja poświęcona wspólnotom religijnym Drugiej Rzeczypospolitej. Jest to jednocześnie pokłosie konferencji zorganizowanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w listopadzie 2018 roku, podczas której badacze z różnych ośrodków naukowych mieli okazję wypowiedzieć się na tytułowe zagadnienia w nawiązaniu do specyfiki przedwojennej Polski.

Tom otwiera Słowo redaktora; Sławomir Jacek Żurek omawiając zawartość publikacji przypomniał o różnorodności społeczeństwa polskiego u progu niepodległości, współtworzonego także przez mniejszości narodowe, jednocześnie wiernych różnych Kościołów. Obywatelami odradzającej się Rzeczypospolitej byli także członkowie mniejszości religijnych, którzy również zaangażowali się w walki niepodległościowe, odbudowę kraju, kształtowanie podwalin polskiej państwowości, gospodarki czy życia społecznego. Redaktor pokonferencyjnego tomu zwraca tym samym uwagę na ekumeniczny wymiar dzieła odbudowy, chociaż współlistnienie Kościołów w granicach jednego

państwa niosło ze sobą konflikty i rywalizację międzywyznaniową. Także w tej perspektywie należy postrzegać rodzimą przeszłość.

Wstępem do całości jest artykuł ks. Grzegorza Bujaka poświęcony ogólnemu wizerunkowi relacji pomiędzy państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi w II Rzeczypospolitej. Poznajemy ogólny zarys tych relacji kształtowanych na przestrzeni dwóch dekad międzywojennych, w tym status poszczególnych Kościołów na tle polityki wyznaniowej prowadzonej przez państwo. Podkreślone zostało powiązanie spraw narodowościowych z religijnymi, co wpływało na sytuację Kościołów, a także stosunek kolejnych rządów do mniejszości wyznaniowych. W przedwojennej Polsce obok polskiej i katolickiej większości, statystycznie 30% społeczeństwa współtworzyli Ukraińcy, Litwini, Niemcy, Żydzi czy Białorusini, wierni Kościołów i wspólnot mniejszościowych. Toteż o randze problematyki wyznaniowej w konkluzjach czytamy: „Co prawda, w 1918 r., gdy trwała walka o granice, międzynarodowy status kraju czy odbudowę gospodarki, problem relacji między państwem a Kościołami nie był najważniejszy, jednak w dłuższej perspektywie okazał się jednym z najistotniejszych. Wpływał bowiem na wizję budowy państwowości i społeczeństwa nieustannie, w wielu aspektach i właściwie nie sposób było go nie uwzględniać w każdym podejmowanym działaniu normatywnym...” (s. 15). Autor wstępnego szkicu podkreśla dominującą rolę Kościoła rzymskokatolickiego na wielu płaszczyznach trwania przedwojennej polskiej państwowości, ale zwraca także uwagę na starania innych Kościołów podejmowane w celu zachowania własnej niezależności, w tym działania uwarunkowane różnym statusem poszczególnych grup narodowościowych („Państwo a Kościoły i związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej (1918-1939)”).

Zasadnicza część pokonferencyjnego tomu obejmuje cztery bloki tematyczne: – *Ekumeniczne dzieło odbudowy państwa, Chrześcijaństwo różnych Kościołów dla II Rzeczypospolitej, Religia, mniejszości narodowe i polityka oraz Wielokulturowa II Rzeczypospolita*.

Główna uwaga wypowiedzi autorów poświęcona została najliczniejszym Kościołom mniejszościowym przedwojennej Polski – wyrastającemu z tradycji luteranckich Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu oraz zachowanej na ziemiach polskich Cerkwi prawosławnej. Oba Kościoły po 1918 roku musiały zmierzyć się z nowymi wyzwaniem odbudowując swoje struktury w granicach państwa polskiego. Antoni Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku) omawia losy Kościoła prawosławnego, tworzonych przez ponad czte-

romilionową grupę wiernych zamieszkujących wschodnie tereny Rzeczypospolitej, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości odciętej od swego kościelnego zwierzchnictwa pozostałego w Rosji. Autor, znawca dziejów prawosławia na ziemiach polskich, przedstawia korzystne, jak i negatywne strony funkcjonowania prawosławia w odrodzonym państwie. Podkreślona została waga unormowania stanu prawnego Cerkwi na mocy przepisów tymczasowych z 1922 roku (oraz późniejszego dekretu Prezydenta RP z 1938 r.) gwarantujących istnienie samodzielnych struktur cerkiewnych na terenach Rzeczypospolitej. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny miał zapewnione możliwości w zakresie rozwoju kultury religijnej, edukacji czy działalności wydawniczej. Przedstawione jednak zostały także mniej chlubne karty z przeszłości, związane z odbieraniem cerkwi, sakralnych obiektów czy katolicką akcją misyjną prowadzoną wśród prawosławnych wiernych¹ („Prawosławni a odbudowa państwa polskiego (1918-1939)”).

W dalszej kolejności przedstawione zostały dzieje ewangelików na ziemiach, które weszły w skład II Rzeczypospolitej. Jarosław Kłaczek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) omawia rozwój wspólnot ewangelickich na terenach Królestwa Polskiego, w Wielkopolsce, na Śląsku, na Mazurach zwracając uwagę na specyfikę tradycji wyznaniowych ukształtowanych w poszczególnych regionach, a także obecność niemieckojęzycznych wiernych w Kościołach ewangelickich ukonstytuowanych pod władzą zaborców. Historyk przypomina wydarzenia pierwszej wojny światowej, które były wstępem do zmian politycznych i powstania państwa polskiego, które odcisnęły swoje piętno także na losach ewangelików. Przyjęta perspektywa pozwala na lepsze zrozumienie różnorodności ewangelicyzmu obecnego w II Rzeczypospolitej, współtworzonego przez Kościoły luterzańskie, unijne oraz reformowane², wcześniej stanowiące część struktur kościelnych państw zaborczych. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne narastały również konflikty narodo-

---

¹ Celem akcji misyjnej podjętej przez Kościół katolicki było utworzenie we wschodnich województwach Rzeczypospolitej Kościoła neounickiego – kościoła obrządku bizantyjskiego podporządkowanego Rzymowi. Kościół neounicki był próbą odnowienia na terenach dawnego zaboru rosyjskiego Kościoła unickiego zlikwidowanego przez władze carskie.

² Kościoły ewangelickie w przedwojennej Polsce: Kościół Ewangelicko–Augsburski, Ewangelicki Kościół Unijny w Wielkopolsce, Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku, Ewangelicki Kościół Augsburskiego i Helweckiego Wyznania w Małopolsce, Kościół Ewangelicko–Luterński (staroluterński) oraz Kościoły ewangelicko–reformowane – Jednota Warszawska i Jednota Wileńska.

ściowe w obrębie Kościołów ewangelickich w państwie polskim; w tym kontekście ukazana została polsko-niemiecka rywalizacja w Kościele ewangelicko-augsburskim, któremu polski charakter starał się nadać biskup Bursche („Ewangelicy na ziemiach polskich u schyłku *belle époque* i w II Rzeczypospolitej”).

O pozycji Kościoła katolickiego w przedwojennej Polsce wypowiada się ks. Zygmunt Zieliński, uznany historyk Kościoła rzymskokatolickiego. Duchowny przybliża, jak kształtowała się tradycja identyfikowania polskości z katolicyzmem, w jaki sposób katolicyzm zaczęto łączyć nie tylko z polskością, ale także z polską państwowością. Ta perspektywa historyczna została skonfrontowana z realiami państwa powstałego po 1918 roku. Jaka rolę odgrywał Kościół katolicki w II Rzeczypospolitej, państwie wielowyznaniowym? Jaka rolę w zmienionych realiach starał się odegrać? („Katolicka II Rzeczypospolita?”).

Druga część jubileuszowego tomu poświęcona została postaciom zasłużonym dla Rzeczypospolitej. Przedstawiony został wizerunek samego Józefa Piłsudskiego, w mało raczej znanym świetle. Tadeusz Stegner (Uniwersytet Gdański) przybliża okoliczności konwersji dokonanej przez Marszałka (1899) potwierdzającej jego przystąpienie do Kościoła ewangelickiego konfesji augsburskiej. Przypomnienie tych wydarzeń stało się jednocześnie okazją do przybliżenia stosunku Piłsudskiego do religii, do katolicyzmu, do tradycji religijnych. Na tym tle przypomniane zostały relacje, jakie łączyły Marszałka przez całe jego życie ze środowiskiem ewangelików („Katolik, ewangelik, czy... Józef Piłsudski wobec kwestii wyznaniowych”).

Następną postacią godną przypomnienia jest prawosławny biskup Sawa (Jerzy Sowiec (1898-1951)), duchowny zasłużony nie tylko dla Cerkwi na ziemiach polskich, ale także dla Rzeczypospolitej. Biskupa Sawę przedstawia Jerzy Grzybowski (Uniwersytet Warszawski), który zaznaczył, że jest to postać mało raczej znana w polskiej literaturze historycznej. Dzięki artykulowi mamy okazję poznać zarys emigracyjnej działalności duchownego, wraz z jego staraniami o zapewnienia poparcia dla polskiego Kościoła prawosławnego na forum międzynarodowym. Omówione zostały liczne przejawy duszpasterskiego zaangażowania Sawy w czasie wojny, jak i w okresie powojennym. Biskup pełnił posługę na rzecz prawosławnych żołnierzy polskiego pochodzenia wspomagając również polskich uchodźców przybywających na Wyspy Brytyjskie. Pozostała po nim pamięć jako o wiernym obrońcy prawosławia na terenie Polski („Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowiec) – duszpasterz, żołnierz, obywatel”).

Postać biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w II Rzeczypospolitej – ks. Juliusza Burschego (1852-1942) prezentuje Juliusz Gardawski, razem prawnuk biskupa. Z całym znanstwem jego biografii omawia on koleje życiowe przedwojennego luterńskiego zwierzchnika prezentując sylwetkę swego przodka na tle zaangażowania w utrwalanie polskości, ofiarnej służby na rzecz własnego Kościoła oraz innych działań podejmowanych w obronie polskich interesów i polskiej państwowości. Przypomniany został udział Burschego w akcji dyplomatycznej związanej z ustalaniem granic państwa polskiego na konferencji pokojowej w Paryżu, w tym starania biskupa o przyłączenie do Polski Mazur oraz Śląska Cieszyńskiego (terenów zamieszkałych przez ewangelików). Autor podkreślił zrozumienie swego bohatera dla dwoistości narodowej Kościoła, któremu przewodził, co widoczne było w poszanowaniu praw niemieckich wiernych przy jednoczesnych staraniach o nadanie Kościołowi polskiego charakteru. Po raz kolejny przedstawiona została koncepcja Kościoła ewangelickiego, której biskup był wierny, po tragiczny kres jego życia³.

Trzeci blok tematyczny („Religia, mniejszości narodowe i polityka”) uwzględnia różne aspekty funkcjonowania mniejszości narodowych w przedwojennym państwie polskim. O sytuacji prawno-politycznej poszczególnych grup mniejszościowych w Rzeczypospolitej pisze Sabina Bober (Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) omawiając ten temat w kontekście narzuconego Polsce obowiązku zapewnienia mniejszościom ochrony ich interesów, w tym prawa do pielęgnowania własnych form życia religijnego. Poznajemy wizerunek liczących się grup mniejszościowych w Polsce przedwojennej, wraz z wizerunkiem mniejszości niemieckiej usiłującej realizować własne cele narodowościowe, w tym za pośrednictwem ewangelickich struktur kościelnych („Mniejszości narodowe w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki”).

Elżbieta Alabrudzińska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) przedstawia przegląd przedwojennych ewangelickich postaw wobec państwa polskiego. Autorka zwraca uwagę na zaangażowanie Kościołów ewangelicko-augsburskiego i reformowanego w procesy odradzania się Rzeczypospolitej, w tym uczestnictwo ewangelickich działaczy w staraniach związanych z odzyskiwaniem ziem polskich u progu niepodległości. Odmienne kształtowały się postawy Kościołów zdominowanych przez niemieckojęzycznych wiernych

---

³ Bp. Juliusz Bursche zmarł 20 lutego 1942 roku w więzieniu niemieckim w Berlinie.

manifestujących swoje poparcie dla niemieckich interesów narodowych. Zaprezentowany wachlarz uzupełniały postawy neutralne lub oparte na lojalności wobec władz polskich („Religia i polityka. Stosunek Kościołów ewangelickich do państwa polskiego w latach 1918-1939”).

Specjalna uwaga poświęcona została mniejszości Łemków zamieszkujących południowo-wschodnie tereny II Rzeczypospolitej. Dzieje społeczności lemkowski, zarazem wiernych Kościoła greckokatolickiego, przedstawione zostały w aspekcie budzenia się świadomości narodowej wśród jej członków, w kontekście poszukiwań własnej tożsamości związanej z prawosławiem. W studium poświęconym Łemkom autorzy – Damian Grzegorz Knute i ks. Stanisław Nabywaniec – ukazują drogę ich powrotu na łono Cerkwi prawosławnej (do „starej ruskiej wiary”), na tle uwarunkowań politycznych, rodzącego się w tej części Europy nacjonalizmu, zarazem procesów zachodzących w granicach państwa polskiego („Rozwój prawosławia na Łemkowszczyźnie a separatystyczne tendencje wśród Łemków w okresie odzyskania niepodległości przez Polskę”).

Ostatni blok tematów podjętych na kartach jubileuszowej publikacji dotyczy Rzeczypospolitej wielokulturowej, której dorobek współtworzyły Kościoły mniejszościowe. Przedstawione zostały dzieje monasterów obecnych na ziemiach polskich, które od stuleci odgrywały ważną rolę w rozwoju duchowości i kultury cerkiewnej. Urszula Anna Pawluczuk (Uniwersytet w Białymstoku), która zajmuje się monasterską przeszłością, ukazuje losy wybranych placówek wraz z najbardziej znaną na ziemiach polskich – Ławrą Poczajowską, uchodzącą za „centrum życia monastycznego” w przedwojennej Rzeczypospolitej. Autorka przybliży, jak monastery odbudowywały swoją działalność po 1918 roku, z jakimi problemami musiały się zmierzyć, jaką rolę pełniły na rzecz okolicznej ludności. Aktywność monasterska była ograniczana przez władze polskie, o czym pamięć przetrwała w tradycjach prawosławnej społeczności („Monastery prawosławne w niepodległej Polsce 1918-1939”).

Świadectwem istnienia wielokulturowej i wielowyznaniowej społeczności była przedwojenna Łódź, która swój rozwój przemysłowy zawdzięczała protestantom przybyłym w XIX wieku na teren polskich ziem centralnych. Małgorzata Łapa (Uniwersytet Łódzki) przedstawia współistnienie wyznań, wspólnot oraz Kościołów na „mapie” dawnej Łodzi, w tym katolików, ewangelików (głównie luteran), prawosławnych, baptystów, adwentystów czy wyznawców judaizmu. Mamy okazję prześledzić, jak kształtowała się wielowyznaniowa

społeczność tego miasta, jaką rolę pełniły poszczególne Kościoły, denominacje czy wspólnoty, tworząc wspólnie specyfikę miejsca. („Wielość i pluralizm – współistnienie i współpraca. Wielowyznaniowa chrześcijańska społeczność Łodzi (1918-1939))”.

W jednym z końcowych artykułów Aleksander Łupienko (Instytut Historii PAN) przedstawia wizerunek luterzańskich pastorów z byłego Królestwa Polskiego, duchownych oddanych polskości, a następnie odradzającej się Rzeczypospolitej (m.in. ks. Leopold Otto, ks. Karol Manitius, bp Juliusz Bursche). Dzięki zaangażowaniu tej szczególnej grupy pastorskiej krystalizowała się idea polskiego ewangelicyzmu, którą historyk omawia z całym znanstwem zagadnienia. Zwraca on jednocześnie uwagę na rozpoczęty dzięki temu proces oswojania społeczeństwa z obecnością polskich ewangelików utożsamianych na ogół z niemieckością. Odradzanie się państwa polskiego stworzyło wiele okazji do zmanifestowania ewangelickiego przywiązania do Rzeczypospolitej, czego wyrazem było m.in. wspomniane zaangażowanie ewangelików w sprawy granic. Ta polska droga zaakceptowana przez luterzańskich przewodników została skonfrontowana jednak z międzywojennymi realiami, których częścią była dwunarodowość Kościoła ewangelicko-augsburskiego, z jego niemiecką większością. Zaprezentowane studium jest cennym przyczynkiem do wizerunku ewangelickiej tożsamości kształtującej się na ziemiach polskich, współtworzonej przez wyznawców, którzy świadomie wybrali polskość („Polskojęzyczni duchowni luterkańscy z „Kongresówki” wobec polskości”).

Na zakończenie historyk Andrzej Friszke, zarazem syn ewangelickiego duchownego Edmunda Friszke (1902-1958), przedstawia sylwetki ewangelickich żołnierzy, działaczy oraz duchownych w kontekście ich udziału w walkach niepodległościowych, obywatelskiego zaangażowanie w czasach II Rzeczypospolitej, po przypomnianej ofiarę złożoną przez ewangelików podczas II wojny światowej. Autor ostatniego artykułu wskazuje na relacje ewangelików z Józefem Piłsudskim, który był otwarty na wielowyznaniowość obywateli, któremu ewangelicy konsekwentnie udzielali swego poparcia u progu niepodległości, jak też w czasach budowania polskiej państwowości. Omówione zostały w sposób szczególny losy wojenne ewangelików, w tym duchownych, którzy ponieśli śmierć w obozach koncentracyjnych lub zginęli w innych okolicznościach w czasach wojny. Przypomniana karta może zapewne stanowić punkt do międzywojennych rozterek co do prawa ewangelików do polskości, do dylematów co do równego traktowania ewangelicyzmu w Rzeczypospolitej.

Jubileuszowa publikacja ukazuje niewątpliwie wielość zagadnień związanych z wielowyznaniowością społeczeństwa przedwojennej Rzeczypospolitej. Czternaście autorskich wypowiedzi składających się na pokonferencyjny tom uświadamia, jak różnorodnym pod względem wyznawanej religii było państwo polskie odrodzone po I wojnie światowej, w jaki sposób sprawy wyznaniowe powiązane były z narodowościowymi, jaką rolę odgrywały lub starały się odgrywać Kościoły mniejszościowe w państwie polskim.

Można wskazać również na ekumeniczny wymiar oddanej do rąk czytelników książki. O Kościołach mniejszościowych na jej kartach wypowiadają się badacze, ale jednocześnie historycy reprezentujący poszczególne wspólnoty wyznaniowe, przedstawiający przeszłość nie tylko z naukowego, ale również tożsamościowego punktu widzenia. Pewien niedosyt budzić może pominięcie w publikacji innych, tylko sygnałnie wspomnianych denominacji czy grup wyznaniowych, także obecnych w przedwojennych realiach, niemniej świadczyć to może o rozległości perspektywach badawczych podjętych zagadnień, tematów wartych uwagi nie tylko z okazji jubileuszu⁴. Można ponadto podkreślić, że ważnym aspektem publikacji jest przypomnienie mało raczej w powszechnym odbiorze znanych postaci, przedstawicieli Kościołów mniejszościowych zaangażowanych w sprawy polskie i oddanych Rzeczypospolitej.

Książka przygotowana została pod redakcją naukową dr hab. Sabiny Bober i prof. Sławomira Jacka Żurka, wykładowców Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. Wydana została w twardej oprawie, w przejrzystym podziale na części, z anglojęzycznymi streszczeniami artykułów oraz indeksem osobowym zamieszczonym na końcu. Wydawcą książki jest Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II. Druk wsparły także inne jednostki, w tym Miasto Lublin oraz Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego.

Aneta M. Sokół

---

⁴ Zob. także: *Ewangelicy w Niepodległej*, red. E. Józwiak i M. Karski, Warszawa 2018.